
ЄРМОЛАЄВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: 704_93_54@mail.ru
ORCID 0000-0002-3305-6591

УДК 340.15:94(477)"1648/179"

Досвід першого вітчизняного парламенту в оцінках Михайла Грушевського

До 100-річчя створення
Української Центральної Ради

Проаналізовано публіцистичні статті, брошури, промови і спогади М. С. Грушевського 1917–1926 рр., в яких Голова УЦР викладав своє бачення проблем формування вищого представницького органу влади в Україні 1917–1918 рр., його законотворення, перспектив представницької демократії в Українській Народній Республіці. Доведено, що, попри народницькі й соціалістичні погляди, М. С. Грушевський розвивав основні принципи парламентаризму, дав влучні оцінки сучасних йому європейських парламентів, критично оцінював досвід Центральної Ради, її роль у творенні правової й політичної системи Української Народної Республіки.

Ключові слова: політичне представництво, законодавство УЦР, автономія і самостійність УНР, Конституція УНР, перспективи Республіки Рад.

Українська Центральна Рада (УЦР) стала першим вітчизняним вищим представницьким органом влади в історії України ХХ ст. Як свідчать документи, процес її формування після повалення самодержавства в Росії розпочався ще 3 березня 1917 р. (дати до 15 лютого 1918 р. подаються за старим стилем. – В. Є.). Саме тоді на багато-

людних зборах представників місцевих і провінційних організацій Товариства українських поступовців (ТУП), українських есерів і соціал-демократів, різних громадських організацій і груп, як повідомляла газета «Киевская мысль», було обрано «Центральну Раду» з 10 осіб [17]. Її творці у назві цієї громадсько-політичної установи, очевидно,

прагнули закріпити традиції козацьких Рад часів Гетьманщини, самодіяльних Рад, започаткованих першою російською революцією 1905–1907 рр. Наступного дня на новому зібранні її склад поповнився новими представниками політичних і громадських організацій. У тривалій полеміці визначались майбутнє нового політичного центру, його склад і компетенція. Перша відозва «До українського народу» за підписом «Українська Центральна Рада» датована 9 березня [19, Т. 1, с. 38–39]. За спогадами Д. Дорошенка, УЦР від самого початку мислилась як «організація парламентського типу» [11, с. 85–86]. Її Головою було обрано М. Грушевського (заочно) [19, Т. 1, с. 40]. «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, – згадував Дорошенко, – ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство» [11, с. 86–87]. Після повернення із заслання 15 березня він уже головував на засіданні Ради [19, Т. 1, с. 44–45]. Так розпочиналась недовга історія першого українського «революційного парламенту».

Із праць науковців, присвячених Українській революції 1917–1920 рр., близько двох третин належить до часів Центральної Ради, а кількість публікацій про ті революційні роки значно перевершує кількість публікацій із будь-якого іншого періоду історії держави і права України [26, с. 8–9]. Менш численна література про Голову УЦР, її історика, теоретика і державотворця [19–22; 23–27; 29]. За масштабами, жанрами, тематичною спрямованістю цей

комплекс досліджень є цілком самостійною галуззю наукових знань – грушевськознавства. Піонерськими тут залишаються праці О. Л. Копиленка [20–23], хто дослідив його політико-правові ідеї, періодизацію державотворчої історії Центральної Ради, еволюцію концепції федералізації Росії з широкою автономією України до гасла і його реалізації з проголошенням Української Народної Республіки (УНР) та її суверенітету. Проте оцінки М. С. Грушевського державотворчого досвіду УЦР спеціально не вивчались і пропонована стаття має метою висвітлення деяких їх змістових аспектів.

Реальний парламентаризм в Австро-Угорщині і Росії, українське представництво в їх парламентах давно привертало увагу професора М. Грушевського. Вчений сформулював висновок: сам конституційний режим, без поліпшення соціально-економічних умов життя народу, із збереженням станових, феодальних відносин – приносить мало користі населенню [4, с. 485]. У статті «Конституційне питання і українство в Росії» (1905) він констатував прикрі очікування прогресивними силами конституційного переустрою держави, загальнодержавного представницького органу на підставі загального і рівного виборчого права [4, с. 301–312]. Адже ці жадання не підкріплені ані кроком до громадянського життя, безпеки особистості, свободи слова, права зібрань і організацій. М. Грушевський пропонував децентралізацію Російської держави, надання регіонам широкої національної або територіальної автономії, парламентське правління; чітке визначення статусу суб'єктів федерації, в т. ч. Укра-

їни. Такі «самоуправні території», на його думку, мали визначатися «загальним законом», «вилучені в осібну провінцію, з осібним соймом і самоуправою», «означити відносини таких обласних соймів до центрального парламенту, до органів місцевої самоуправи...». Цікаво, що майбутній Голова УЦР був противником двопалатного парламенту – «в конституційному житті верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальма народовладства і нема чого її заново заводити». Парламентське представництво автономних областей «мало б бути організоване на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування». Отже, пропонувалось заведення широкої представницької системи і законодавчим закріпленням компетенції її центральних і місцевих органів.

Таким чином, ще до революційних подій 1917 р. і утворення Центральної Ради М. Грушевський розробив чітку концепцію українського державотворення на засадах представницької демократії, федералізації Росії і широкої автономії України.

Для видатного історика Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. – друга після Національно-визвольної війни середини XVII ст. – радикальна спроба реалізувати державно-соборницькі ідеали. «Треба було забезпечити волю України, – писав М. Грушевський, – відновити її старе народовладдя, право народу самому правити всіма своїми справами» [7, с. 153]. Своім державотворенням у революційну добу українці продемонстрували, «хто такі українці і чого вони хо-

чуть». Це прагнення логічно й усвідомлено привело до утворення УЦР.

Повернувшись із заслання до Києва, 19 березня 1917 р. М. Грушевський на українському віче на Софійській площі говорив про перспективи «свободної політичної роботи», утвердження народовладдя й демократичної автономії в складі Російської Федеративної Республіки [7, с. 4]. І надалі Голова УЦР часто виступає на мітингах, з'їздах, протягом 1917–1918 рр. оперативно публікує статті в газетах, низку популярних невеличких брошур із роз'ясненням діяльності Центральної Ради, злободенних питань політичного й громадського життя – «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «З політичного життя старої України», «Україна і Росія», «Українська Центральна Рада і її Універсали: Перший і Другий», «На порозі Нової України: Гадки і мрії» [1; 2; 7]. Як згадував він сам, «сі брошури відповідали пекучій потребі і йшли дуже сильно, я ледве встигав друкувати їх...» [3, № 8, с. 145]. III Універсал юридично оформив відновлення національної державності, проголосив УНР, закріпив правовий статус і функції Центральної Ради та її уряду – «давати закони і правити». Логічною вершиною державо- і законотворчої діяльності УЦР стали IV Універсал, що проголосив самостійність УНР як парламентської республіки з унітарним устроєм і демократичним режимом, та Конституція УНР.

У збірці статей і промов 1917–1918 рр. «На порозі нової України: Гадки і мрії» М. Грушевський виклав свої бачення й аналіз бурхливих революційних подій тих часів. Із перших днів На-

ціонально-визвольної революції, писав він, переважало жадання будувати власними силами автономію України в складі оновленої демократичної Росії [1, с. 10–11]. Пояснював: українського питання вже немає, є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи. Домагання широкої національно-територіальної автономії в Російській Федеративній Республіці – політична платформа «всіх елементів української людності». Домагання «народоправства і суто демократичного ладу на Україні – у відокремленій, “незмішаній” автономній Україні... – се старе наше гасло». Голова Центральної Ради висловлював концептуально важливу думку щодо її «середньої політичної платформи» в національних домаганнях українців: «середня між програмою простого культурно-національного самовизначення народностей і домаганням політичної незалежності». Ця «середня лінія» в національних домаганнях уявлялась йому найбільш виваженою і оптимальною.

Із досвіду розпочатого Центральною Радою державотворення її Голова відзначав успішне перетворення Ради у вищий представницький орган України. У статті «Від слова до діла» в «Новій Раді» він писав: не чекати Установчих зборів та їх санкції на її автономію, а творити ту автономію, «ухваливши нову організацію краю, об'єднаного волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно мало виявитися волею людності всієї нашої країни...» [16, с. 252–255]. «Щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу, рішено якомога

скоріше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої України».

Із цією метою Центральна Рада скликала багатолюдний Всеукраїнський Національний конгрес (з'їзд) 7–8 квітня, на який прибуло понад 600 делегатів від губерній України, українських громадських організацій Петрограда, Москви, Криму, Кубані, Холмщини, від селянських, робітничих, профспілкових організацій, партій і національних меншин. Таке строкате демократичне представництво значною мірою відображало політичну, соціальну і національну структуру тодішнього українського суспільства, його настрої і сподівання. Конгрес поповнив склад Центральної Ради (зі 118 осіб), обрав її президію, Голову УЦР – М. С. Грушевського (за його кандидатуру голосували 593 делегати) та його заступників [19, Т. 1, с. 60, 63–65]. Раді було надано право кооптації нових членів, яким вона широко користувалася. Після завершення Конгресу УЦР обрала свій виконавчий комітет – Малу раду. Отже, Конгрес легітимізував її національне, соціальне та партійне представництво, заклав правові засади його перетворення у парламентську установу.

Пізніше М. Грушевський згадував: «Проект організації Центральної Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація (при проведенні

виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як територіальної («крайової ради»)… Проект був прийнятий і, здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію» [3, № 9, с. 122–123]. Ця концепція враховувала тимчасовий характер делегування до складу УЦР представників різних політичних і громадських організацій і передбачала майбутнє повноцінне територіальне представництво.

За висновками М. Грушевського, Конгрес поклав початок «національному парламенту, а разом проведена при тому національна організація (при проведенні виборів)» УЦР, яка мала приготувати ґрунт до парламенту України як територіальної «краєвої Ради» [3, № 9, с. 122]. За її ініціативою й безпосередньою участю протягом травня-червня у Києві відбулися всеукраїнські селянський, два військові з'їзди, які висловили повну підтримку Центральній Раді, а обрані ними Всеукраїнські ради селянських і військових депутатів були кооптовані до її складу [19, Т. 1, с. 99, 106, 124, 125, 138]. На губернських з'їздах рад теж обиралися делегати до її складу [12, с. 44–45]. Остаточний склад УЦР було сформовано на її шостій сесії 8 серпня, що налічував 643 особи [19, Т. 1, с. 233]. Він включав представників рад селянських (149), військових (132), робітничих (100) депутатів, від політичних партій (91), «від губерній, великих міст і колоній» (67), а ще – представників культурних, профспілкових організацій, національних меншин та ін.

Таким чином, територіальне представництво в Центральній Раді значно

поступалось представництву Рад селянських, військових та робітничих депутатів, національних меншин. За спогадами І. Мазепи, на місцях утворювалися українські губернські Ради з представників повітових українських Рад, громадських організацій, кооперативів тощо. На губернських з'їздах українських Рад обиралися делегати до Центральної Ради [12, с. 44–45]. Таке регулювання представництва, як бачимо, здійснювалось цілком свідомо. М. Грушевський висловив думку про складність переходу «від національного до територіального принципу представництва», особливо – на рівні губерній [19, Т. 1, с. 78–79]. Проте внаслідок бурхливих революційних подій створення «територіального органу на засадах безпосереднього, загального і рівного представництва» виявилось справою надзвичайно важкою. Перейти до «представництва вибраного загальним голосуванням нам доля не судила», – згадував згодом Голова УЦР [3, № 9, с. 123; № 10, с. 133]. Отже, перетворити Центральну Раду в класичний парламент її діячам не вдалося, зважаючи спочатку на позицію Тимчасового уряду, а потім – агресію більшовицької Росії, німецьку окупацію.

Характер діяльності Центральної Ради визначали політичні партії соціалістичного спрямування: з 19 партій, представлених у ній, – українських, російських, єврейських, польських, 17 називали себе соціалістичними. Фракції Ради формувалися теж за партійним принципом. Як видно з протоколів її загальних зборів (сесій), фракції українських есерів, есдеків та соціалістів-федералістів відігравали з самого по-

чатку її існування визначальну роль [19, Т. 1, с. 235–246]. Урешті-решт, фракції українських есерів і есдеків, використавши свою чисельну перевагу в Раді, перебрали у січні 1918 р. керівництво урядом УЦР у свої руки, вони ж добилися реорганізації Малої ради, де отримали значну більшість. В. Винниченко писав, що вона кількістю своїх голосів покривала всі інші складені докупі фракції [9, Ч. 1, с. 224]. Якісний склад Малої ради М. Грушевський оцінював так: «взагалі склад Комітету був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції» [3, № 8, с. 129]. І Д. Дорошенко, і М. Грушевський засвідчують у своїх спогадах наявність гострих політичних суперечностей між представниками ТУПу і есдеків про характер майбутньої організації: буде вона ліберально-демократичною чи радикально-соціалістичною. Домінуюче становище в Центральній Раді есерів та есдеків позначилося на її діяльності, надало їй політиці яскраво виразного соціалістичного характеру. Саме завдяки цьому, писав згодом Голова Центральної Ради, вона зайняла впевнену позицію у вирішенні політичних питань, на відміну від соціальних [8, с. 212].

«Цензові» елементи в УЦР не були представлені. У соціальному просторі діяльності українського парламенту для М. Грушевського і В. Винниченка не було місця «паразитарним елементам» суспільства, «нашим панам». М. Грушевський вважав: «роботящої буржуазії у нас не було й нема» [1, с. 37]. Тож не випадково, що з розвитком революції сам Голова Центральної Ради все далі і далі віддалявся від ліберальних кіл,

став лідером українських есерів, як не випадково й те, що несоціалістичні партії (Союз землеробів-власників, Українська партія хліборобів-демократів та ін.) взагалі не отримали в Раді представництва. Як згадував І. Мазепа, «поза гаслами та програмами соціалістичних партій майже неможлива була будь-яка широка політична праця» [12, с. 38]. Соціалістичний вибір ведучих партій Центральної Ради залишив поза межами державотворення і правового поля діяльність інших політичних партій. Це звужувало представницький і партійний характер складу УЦР, позначилось на характері її законотворення. Рада стала, за визначенням М. Грушевського, дійсно органом «революційної демократії», зазнала на собі сильного впливу національної стихії.

Діячі Центральної Ради констатували: з бурхливим розвитком демократичних процесів, розростанням «розміру і сили нашої моральної влади» вона «перетворюється у справжнє народоправство», «революційний парламент» [11, с. 316]. Це підтверджував у своїх спогадах і В. Винниченко [9, Ч. 1, с. 43–46]. М. Грушевський і В. Винниченко 3 травня на засіданні Комітету Ради визначали статус УЦР вже як парламенту [1, с. 49; 9, Ч. 1, с. 81]. І Універсал проголошував її вищим представницьким органом українського народу, оповіщав: «однині самі будемо творити наше життя» [7, с. 193–196].

Проте творенню української державності заважали сподівання діячів Центральної Ради порозумітись із Тимчасовим урядом Росії, на її демократичний федеративний устрій і широку автономію в ньому України. У брошурі «Хто

такі українці і чого вони хочуть» (1917) М. Грушевський пояснював, «яким повинен бути лад, котрого хочуть українці – рівності, виборної влади», як «утвердити свобідний демократичний лад в визволеній автономній Україні» [7, с. 158–164].

Жовтневий переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р. і прихід до влади більшовиків примусив УЦР проголосити в III Універсалі Українську Народну Республіку. Проте його автори заманіфестували в ньому свою готовність допомогти Росії: «не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів» [2, с. 75]. Сучасні дослідники історії Української революції дійшли висновку: захопившись ідеями федералізму, перспективами формування коаліційного «однорідного соціалістичного уряду» в Росії, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат занедбали внутрішньодержавні справи, національне і соціальне відродження [30, с. 145]. Такий висновок не зовсім коректний щодо їх діяльності після проголошення III Універсалу. Так, дійсно на сьомій сесії УЦР 29 жовтня – 2 листопада в доповіді М. Грушевського про діяльність Малої ради і роботу комісії з розроблення Статуту автономної України формулювались дві найближчі мети: утворення Української демократичної республіки і скликання Українських Установчих зборів. «Конституція Української республіки визнає, – говорив Голова Центральної Ради, – що найвищу суверенну владу мають Українські Всенародні

збори. Вона оддає частину влади федеральному парламентові Росії». Себе Рада визнавала «крайовим парламентом» [19, Т. 1, с. 374–375]. Проте без зволікань сьома сесія УЦР ухвалила розширення компетенції Генерального Секретаріату та його складу, розглянула законопроекти про Українські Установчі збори, заслухала земельний законопроект, прийняла резолюцію щодо його подальшого розроблення, прийняла постанову про з'єднання українських земель тощо [19, Т. 1, с. 375–383]. Після сесії Мала рада розглядала і приймала рішення з бурхливих політичних подій в Україні, у справах військових, фінансових, сформувала комісію для розгляду законопроектів. 10–11 листопада вона затвердила закон про вибори до Установчих зборів (183 статті). 12 листопада була створена комісія законодавчих внесень, у редакції якої наступними днями були внесені і затверджені Малою радою закони про відстрочку від призову на військову службу, про амністію. 25 листопада було ухвалено закон про виключне право УЦР видавати законодавчі акти Української Народної Республіки та закон про утримання Ради за державний кошт [19, Т. 1, с. 398–401, 407, 411, 412, 413–432, 441–442 та ін.; Т. 2, с. 94].

Важливе значення для державного будівництва мали закони, прийняті Малою радою на початку грудня: про утворення Генерального Суду, п'ять законів «в пакеті» – про державні кошти України, про головну скарбницю (казначейство) УНР, про Державний банк, про скасування Дворянського та Селянського банків, про цукрову монополію, про шкільне правління, про єврейські гро-

мадські ради [19, Т. 1, с. 496, 497, 511–512, 515, 527; 28, с. 184]. За місяць до встановленого терміну скликання Українських Установчих зборів Центральна Рада оприлюднила у пресі проект Конституції УНР [19, Т. 2, с. 5–11]. Проект і підготовча робота до скликання Установчих зборів засвідчували реальні кроки і наміри лідерів УЦР побудувати правову парламентську республіку.

Восьма сесія УЦР 12–17 грудня розглянула звіти Малої ради та Генерального Секретаріату, його законопроекти, справу миру та ін. Доповідаючи про діяльність Малої ради між сьомою і восьмою сесіями, М. Грушевський зазначив: «За цих 6 тижнів прийшлося зробити ту працю, якої в інший час стало б на кілька років. При виключних умовах приходилось працювати з найбільшим напруженням сили і робити простою сокирою там, де при інших умовах треба було б якихось кращих інструментів. Найважливіше, що було за цей час зроблено, – це проголошення Української Республіки» [19, Т. 1, с. 515]. Закриваючи сесію, Голова УЦР підсумовував: «ми перетворились в орган влади, який визнано цілою Україною... єдиною революційною владою... Коли в соціальних справах ми ще не досягли того, чого хочемо, то в політичних досягли більше, ніж думали» [7, с. 82–83].

Лише війна більшовицької Росії проти УНР остаточно розвіяла федералістські сподівання лідерів УЦР і примусила в IV Універсалі 9 січня 1918 р. проголосити самостійність і суверенність держави українського народу. Підсумовуючи наслідки «боротьби великоросійських більшовиків з Українською Рес-

публікою», М. Грушевський зробить висновок – відбулось очищення огнем українства. «Старий московський централізм виступає... ще раз перед нами – під маскою більшовизму». Їх тактика – «повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих», прикриваючись гаслом «федералізму», за яким «лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм». Тепер з цими реаліями доводиться рахуватись. Настав «кінець московської орієнтації» – «вона перша згоріла в огні» [7, с. 89–91, 231–233]. Як відзначав визначний діяч Ради О. Шульгін, раптовість розриву з метрополією восени 1917 р. позбавила Україну змоги планомірно творити свою державність [14, с. 13].

У серії опублікованих статей – «Очищення огнем», «Українська самостійність й її історична необхідність», «Установчі збори чи парламент?», «Велика Україна» та ін., брошурі «На порозі Нової України», написаних взимку і навесні 1918 р., М. Грушевський висловлював сподівання, що проголошена самостійність «стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва...». Він писав про свідоме прагнення лідерів УЦР наблизити її до зразків західно-європейської демократії, не копіюючи їх. «...Перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західно-європейського взірця, хоч би й німецького» [1, с. 22, 32–33; 7, с. 89–91, 93–94, 96–97, 114–115, 224–262].

П. Христюк теж писав, що Центральна Рада свідомо ставила собі за мету розбудову дійсно народної державності, за якої політична влада перебувала б у руках народу й соціально-економічні відносини були б улаштовані так, щоб забезпечити як духовні, так і матеріальні інтереси трудящих мас. Для досягнення цієї мети її робітничо-солдатсько-селянська більшість на чолі з партіями есерів і соціал-демократів зовсім не збиралася наслідувати зразки західноєвропейських республік і не зв'язувала себе старими формами «чистого» парламентаризму [13, Т. III, с. 112].

21 квітня 1918 р., розглядаючи перспективи альтернативи – «Установчі збори чи Парламент?», Голова УЦР писав: «...скликання Установчих зборів утруднюється. Треба якнайскорше перейти до конституційного життя, а першому парламентові – право переглянути і затвердити конституцію, яку прийме Центральна Рада». Вона може «прийняти виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому права по перегляду і остаточному затвердженню [майбутньої] конституції [7, с. 86–87]. Проте перейти до «конституційного життя» теж не судилося: 29 квітня 1918 р. став останнім днем існування Центральної Ради, яка встигла все ж на останньому засіданні ухвалити Конституцію УНР.

Голова УЦР у ретроспективній оцінці більш як річного її досвіду відзначав: «Ті підстави соціального ладу, які досі заложило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом... вони клались на те, щоб справді дати підстави *Нової* Укра-

їни... Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя...». З «послідовно розвиненим демократизмом і можливим наближенням до соціалістичного ладу» [7, с. 259–262]. Розглядав ще невипробований практикою соціалістичний лад як стан реального народовладдя, де б забезпечувались державна незалежність України, національне відродження, права людини, добробут і висока культура людей [25, с. 136].

Судячи з праць М. Грушевського 1918–1919 рр., найбільшими здобутками Центральної Ради її Голова вважав проголошення УНР, її самостійності, Конституції УНР, соціальних законів. У брошурі «На порозі Нової України», відповідаючи на критику «Тимчасового земельного закону», прийнятого Радою 18 січня 1918 р., М. Грушевський захищав його демократичний зміст: у законі визначені загальні засади вирішення земельного питання, скасовано право власності на землю (більше 30 десятин), закріплено її належність всьому народу республіки, повноваження органів місцевого самоврядування і земельних комітетів тощо [7, с. 88–93].

Іншого висновку дійшов В. Винниченко: «...сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам, а з іншого боку, ідея “соціалізації землі” викликала обурення заможного селянства, яке ляло Центральну Раду й агітувало на всі боки проти неї» [9, Ч. II, с. 373]. Як вважав Є. Чикаленко, українську державність занапастив аграрний закон УЦР [15, с. 79]. Не погоджуючись із

такими оцінками, М. Грушевський писав: ніяка реформа не обходиться без криків, острого і погроз. Їх викликало скасування прав на землю. Проте головною турботою Центральної Ради було селянство. «Воно буде головною підставою *Великої України* ще довго, коли не завжди» [7, с. 127–129, 252–255].

Голова УЦР її важливим здобутком у галузі державного будівництва вважав Закон «Про національно-персональну автономію» [19, Т. 2, с. 99–101], який надавав право «кожній з населяючих Україну націй... на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя...». При обговоренні законопроекту відзначалась велика вага і значення закону – як «великий крок вперед», як «великий здобуток», а його розробник М. Зільберфарб навіть порівнював його з французькою Декларацією прав людини і громадянина, вважав, що закон можна назвати «Декларацією прав націй». Іншої думки був Д. Дорошенко, який писав: тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів, російськомовне населення зовсім не хотіло визнавати себе національною меншиною. В результаті закон, яким так пишалися лідери Центральної Ради, «в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ушасливити – з боку національних меншин...» [11, с. 328–329]. М. Грушевський у річницю прийнятого закону про національно-персональну автономію шкодував, що закладені в ньому «ідеї національної згоди й гармонії» не були зреалізовані – війна затримала його виконання [7, с. 249; 8, с. 218].

У промові на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам УЦР, її Голова говорив: «...Центральна Рада може з повним вдоволенням оглянутися на свою діяльність...». Вона «...може бути унікалом в історії революційного життя всього світу, історії світової соціалістичної мислі». Вона «пройшла путь від повного національного самовизначення до повної державної незалежності Української Народної Республіки». Вона «весь час стояла на охороні реальних інтересів української демократії». «Вона не зробила ні одного фальшивого кроку» [7, с. 122–125].

Для М. Грушевського державотворчий, конституційний досвід Центральної Ради мав не лише історичне значення. Це підтверджують його статті, опубліковані після повалення гетьманського режиму і вступу військ Директорії до Києва 19 грудня 1918 р., проголошення відновленої Української Народної Республіки, коли перед Директорією постали невідкладні проблеми державного будівництва [8, с. 9–14]. За словами М. Грушевського, ще під час антигетьманського повстання він разом з іншими діячами УЦР висунув план відновлення її роботи в умовах тимчасової влади Директорії. Її юридична природа як органу, що очолив повстання проти гетьманського режиму і проголосив повернення до УНР, скликання національного Конгресу, на думку М. Грушевського, вимагає «підвести конституційний, демократичний фундамент під владу якомога скорше, привести її до повної згоди з демократичним укладом нашої республіки тепер же!» Голова УЦР бачив «простий і елементарно-логічний спосіб для цього» –

спадковість із законодавчими актами і органами першої УНР. Її відновлення треба розпочинати «на тім пункті, де воно було перервано» гетьманським переворотом – з Конституції УНР, результатів підготовчої роботи Центральної Ради по скликанню Українських Установчих зборів, перерваних агресією більшовицької Росії. Більше того, Директорія могла б визнати свою надзвичайну місію виконаною і дала б місце Центральній Раді, створеним нею органам місцевої влади. Вона, в порозумінні з Директорією, організувала б уряд і визначила терміни скликання Установчих зборів, яким би передала свою законодавчу функцію. Така конституційна форма переходу легітимізувала б Народну Республіку, реалізувала б представницьку демократію.

М. С. Грушевський свідомий, що проти відновлення влади Центральної Ради «в лівих кругах» знов піднімається «стара агітація», як «буржуазної ради», яка обтяжить і загальмує владу Директорії, зокрема, своїми запитаннями до уряду. Ще одним аргументом проти повернення Центральної Ради, яке спростовує її колишній Голова, є «покликання німців» в Україну. На його думку, ця «провина» «тяжить стільки ж на Ц. Раді, як взагалі на всіх українських партіях, які признавали замирення з німцями і прихід їх на Україну за неминучість, сотворену зимовою війною з Росією, а потім так само признали неминучою різку боротьбу з ними і видалення їх з України». Щодо «буржуазного» характеру Ради не потрібні й аргументи, а лише правда про неї, інформація, контрагітація. «А відректись від Ц. Ради українська демократія, вар-

та свого імені, не може! Се б значило відректись революції, самого себе». Вона гуртувала навколо себе «весь цвіт української демократії. І яких же людей з кругів демократичних можна видвинути тепер, які б не були так чи інакше зв'язані з Ц. Радою?».

Її колишній Голова спростовує й ще один аргумент критиків Ради, краще за них розуміючи природу парламенту: її «говорення», безкінечні запитання, інтерпеляції, промови, звернені до уряду чи на адресу німців, які почали вести себе як окупанти, – «се теж зовсім не лиха сторінка в історії Ц. Ради. Від такого “говорення” не буде ніколи забезпечений уряд при яким-будь парламенті». До того ж, як відзначає М. Грушевський, йдеться про форму переходу до національної демократичної, парламентської державності.

М. Грушевський припускав і альтернативний пропонованому шлях без «фірми Ц. Ради», – передачі повноважності Українським Установчим зборам. Проте «всі признають», що ця справа ще складніша, а скликання передпарламенту буде «кроком назад» у державотворенні. Автор статті тут, очевидно, має на увазі Декларацію Директорії, яка сповіщала про скликання Конгресу трудового народу. І він-таки відкриється 22 січня 1919 р. Такий шлях організації державної влади Голова УЦР не схвалював: «революційний сурогат парламенту ми вже мали в Центральній Раді, раді селянських, робітничих і військових депутатів, доповненій представниками партій. По характеру своему вона й була передпарламентом, яко таку ми вже її пережили, вичерпали, рік тому рішили перейти до Установчих зборів,

і вертатися тепер, касуючи вибори до Установчих зборів, знову назад до якогось нового передпарламенту, се такі було б не що, як крок назад. Мені се здається небезпечним».

Отже, М. Грушевський вповні розумів недосконалість юридичної природи вищого представницького органу, яким була Центральна Рада, її невідповідність ознакам класичного парламенту, як, очевидно, й неможливість проведення загальних, рівних і прямих виборів до нього. Вона – орган революційної творчості. Використання її досвіду, законодавства допоможуть перейти, на основі Конституції, прийнятої УЦР, «до нормального парламентського життя, закінчивши тим взагалі добу революційної творчості, ніж затягати її, касуючи вибори до Установчих зборів, вертаючись до передпарламентів, і т. д. Краще йти вперед, ніж назад». Підсумовуючи викладене, з огляду на «становище нашої державності», М. Грушевський висловлював упевненість у доцільності відновлення чинності законів і актів Центральної Ради, «щоб її право було відновлене й продовжене нею самою, а не реципіровано новою властю».

Проте діячі Директорії не дослухались порад М. Грушевського. Конгрес трудового народу встиг прийняти «Закон про форми влади в Україні», який підтвердив статус Директорії як «тимчасової верховної влади», і припинив свою роботу, вимушений залишити Київ. Її хаотичні спроби організації державної влади, скликання парламенту протягом 1919–1920 рр. виявилися безсупішними.

Виїхавши в еміграцію у березні 1919 р., М. Грушевський переосмислював досвід Української революції, Центральної Ради, нові політичні реалії, які склалися в Україні внаслідок утвердження радянської державності. У своїх замітках із приводу дебатів серед закордонних осередків партії українських есерів він писав у 1920–1921 рр. у журналі «Борітеся-поборете»: «...під більшовицьким режимом Українська революція в масах пішла назад в порівнянні з часами Центр. Ради» [8, с. 73–94]. Його думки, як історика і лідера української демократії, і зараз пов'язані з народом, виміром якого він оцінює політику, державотворчу практику, досвід Ради, порівнює їх із нинішніми реаліями. На його думку, більшовицький режим в Україні намагається правити «по можливості без українців, не допускати до власті, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійності й самодіяльності, тримати її зв'язаною по руках і по ногах разом з Московщиною...». Село замкнулось, селянин ставиться до більшовицького режиму вороже. Українське народництво, якого додержувався Голова Центральної Ради, крім селянства, другою підвалиною її політики тепер називає місцеві громади, які мають глибокі історичні корені. «І так “віче”, “рада” стали проявами революційної активності українського народу... коли з мартівською [1917 р.] революцією українське громадянство позав'язувало ради, об'єднані Центральною Радою...». Однак вона не сприйняла принципу «Вся влада – Радам!», надаючи важливого значення

й територіальному, партійному та професійному представництву, наближаються до класичної моделі парламенту [8, с. 83; 23, с. 159–160]. Тільки громадянська війна, гетьманський режим протягом 1918 р., підсумовував М. Грушевський, примусили «прийняти принцип власті трудових рад» – і соціалістами-революціонерами, і Конгресом трудового народу у січні 1919 р. У такому розвиткові революційного процесу вчений вбачав перспективу переходу до «стадії конституційної, парламентарної еволюції та в її рамках вести соціалістичне будівництво» – теж «середню лінію» між «західними буржуазно-республіканськими взірцями і тою соціалістичною радянською республікою, котру виводить нам життя...». Саме цю «середню лінію» й закріплював, як він вважав, Конституція УНР, прийнята Центральною Радою.

Але ця «середня лінія» – нереалізована перспектива. «Після трьохлітньої кривавої боротьби» в Україні утвердилася радянська державно-правова модель – УСРР. М. Грушевський вимушений констатувати: «Безстороння оцінка реальних умов українського життя приводить до переконання, що ця форма організації мусить бути прийнята для даного моменту». Ще сподівався на «переходовий характер» радянської республіки, проте визнав: «іншої форми нема, і хто хоче служити своєму народові, мусить використати сю форму». У березні 1924 р. М. Грушевський повернувся до Києва, щоб «служити своєму народові».

М. Грушевський постійно попереджав про небезпеку, яку таїть ігноруван-

ня уроків історії. Зокрема – трьох етапів українського державотворення в 1917–1920 рр., позначених гострою міжпартійною боротьбою, протистоянням політичних сил та їх лідерів, відсутністю чіткої стратегії державного будівництва («Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр.» [8, с. 208–229]). Закликав не повторювати помилок минулого, об'єднуватись всім силам, що обстоюють незалежну українську державу [25, с. 136–137]. Ще одна небезпека – сліпе наслідування чужого досвіду. У брошурі «На порозі нової України» М. Грушевський писав: «Єсть... глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського» [1, с. 19]. Нормальне державне життя «може бути збудоване тривко і певно тільки на принципах, вказаних великими актами Ц. Р.» [8, с. 5].

У статті «Велика Україна» М. Грушевський писав: «нам потрібен певний моральний чи громадянський ригоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху. Українське громадянство повинно перейняти почуття державності – патріотизму і пієтизму, спиратись на широку основу самоврядування, як давні елліни й римляни, які жили і вмирали за свою державу. Адже громадянство “то починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв... то цінить більш матеріалістичні утіхи життя, нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням

грошима”, що “розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості”. Повинні бути засуджені громадською opinією, не повторювати старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю “надуть казну”, урвать у неї якнай-

більше, “накрить” сліпу, непорядну і претензійну бюрократію...»

«Тільки тоді як держава, громада стане не пустою вивіскою, ...тільки тоді Велика Україна... для кожного свідомого українського громадянина по ширості і по совісті, тоді тільки збудується» [7, с. 248–252, 259–262].

Список використаних джерел

1. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 120 с.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.
3. Грушевський М. С. Спомини. Ч. 2 / М. С. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8, 9, 10.
4. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори. (1894–1907)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002. – 592 с.
5. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.
6. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2005. – 792 с.
7. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 4. Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради: березень 1917 – квітень 1918)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2007. – 432 с.
8. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 4. Кн. 2 : Серія «Суспільно-політ.твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2013. – 576 с.
9. Винниченко В. Відродження нації: Репринтне вид. 1920 р. Ч. I, II, III / В. Винниченко. – К., 1990.
10. Винниченко В. Публіцистика / В. Винниченко ; Укр. вільна Акад. наук у США, НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – Нью-Йорк ; К., 2002. – 387 с.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : в 4 ч. : Галицька Руїна. – Доба Центральної Ради. – Доба Гетьманщини. – Доба Директорії / Д. Дорошенко. – Вид. 2-ге. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 : I Центральна рада – Гетьманат – Директорія. II Кам'янецька доба / І. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2001. – 334 с.
13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1921 рр. – Т. 1–3 / П. Христюк. – Відень : [Б. в.], 1921.
14. Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови / О. Шульгін. – К. : Друкарь, 1918. – 111 с.
15. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К. : Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 639 с.
16. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 6 (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – 519 с.
17. Киевская мысль. – 1917. – 4 марта.
18. Робітн. газ. – 1917. – 12, 21 квіт.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наук. думка, 1997. – 422 с.
20. Копиленко О. Л. Повернення М. Грушевського / О. Л. Копиленко. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 48 с.

21. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 183 с.
22. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 202 с.
23. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми сучасної розбудови української державності : дис. ... д-ра юрид. наук у формі наук. доп., яка виконує функції автореф. / О. Л. Копиленко. – Одеса, 1993. – 49 с.
24. Михайло Грушевський / Київ. Нац. ун-т ім Т. Г. Шевченка. – К. : Б-ка українця, 1998. – 152 с.
25. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К. : Укр. вид. спілка, 2002. – 399 с.
26. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку / Р. Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5. – С. 71–83.
27. Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію укр. революції / В. Ф. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5. – С. 3–27.
28. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с.
29. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К. : Генеза, 2003. – 480 с.
30. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер.). – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 576 с.
31. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2012. – 522 с.
32. Яневський Д. Проект «Україна»: Грушевський. Скоропадський. Петлюра. Таємна історія укр. державності / Д. Яневський. – Х. : Фоліо, 2012. – 917 с.

References

1. Hrushevs'kyj, M. (1991). *Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii* [On the eve of New Ukraine: idea and dreams]. Kiev: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
2. Hrushevs'kyj, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut'* [Who are the Ukrainian and what they want]. Kiev: T-vo Znannia [in Ukrainian].
3. Hrushevs'kyj, M. S. (1989). *Spomyny* [Memoirs]. Kiev: № 8, 9, 10 [in Ukrainian].
4. Hrushevs'kyj, M. S. (2002). *Suspil'no-politychni tvory (1894–1907)* [Socio-political works (1894–1907)]. L'viv: Svit [in Ukrainian].
5. Hrushevs'kyj, M. S. (2005). *Suspil'no-politychni tvory (1907–1914)* [Socio-political works (1907–1914)]. L'viv: Svit [in Ukrainian].
6. Hrushevs'kyj, M. S. (2005). *Suspil'no-politychni tvory (1907–berezen' 1917)* [Socio-political works (1907–March 1917)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
7. Hrushevs'kyj, M. S. (2007). *Suspil'no-politychni tvory (doba Ukrains'koi Tsentral'noi Rady: berezen' 1917–kviten' 1918)* [Socio-political works. (Day Ukrainian Central Rada: march 1917–april 1918)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
8. Hrushevs'kyj, M. S. (2013). *Suspil'no-politychni tvory (lystopad 1918 r. – zhovten' 1926 r.)* [Socio-political works (November 1918 – October 1926)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
9. Vynnychenko, V. (1990). *Vidrodzhennia natsii: Repryntne vydannia 1920 r.* [Revival Nation reprint edition 1920] Kiev: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
10. Vynnychenko, V. (2002). *Publitsystyka* [Current Affairs] Kiev [in Ukrainian].
11. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)* [My memories of the recent past, (1914–1920)] Miunkhen : Ukr. vyd-vo [in Ukrainian].
12. Mazepa, I. (2001). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii. 1917–1921* [Ukraine and the fire storms of revolution. 1917–1921] Dnipropetrovs'k : Sich [in Ukrainian].
13. Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materialy do istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rr.* [PM materials and the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921.] Viden' [in Austria].
14. Shul'hin, O. (1918). *Polityka (Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy). Statti, dokumenty, promovy* [Politics (Ukraine State building and international affairs). Articles, documents, speeches] Kiev: Drukar' [in Ukrainian].

15. Chykalenko, Ye. (2005). *Schodennyk 1919–1920 [Diary 1919–1920]* Kiev: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
16. Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky (2001). [*A Thousand Years of Ukrainian political thought*] Kiev: Dnipro [in Ukrainian].
17. *Kyevskaia mysl'*, (1917). [*Kiev idea*] 4 marta, Kiev [in Ukrainian].
18. *Robitnycha hazeta*, (1917). [*Labour newspaper*] 12, 21 kvitnia, Kiev [in Ukrainian].
19. *Ukrains'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy* (1997). [Ukrainian Central Rada. Documents and materials] Kiev : Nauk. Dumka [in Ukrainian].
20. Kopylenko, O. L. (1991). *Povernennia M. Hrushevs'koho [Return Grushevkiy]* Kiev : T-vo Znannia [in Ukrainian].
21. Kopylenko, O. L. (1991). «Ukrains'ka ideia» M. Hrushevs'koho: istoriia i suchasnist' [«Ukrainian idea» Grushevkiy: past and present] Kiev : Lybid' [in Ukrainian].
22. Kopylenko, O. L. (1992). «Sto dniv» Tsentral'noi Rady [«One hundred days» of the Central Council] Kiev : Ukraina [in Ukrainian].
23. Kopylenko, O. L. (1993). *Polityko-pravovi idei M. Hrushevs'koho i problemy suchasnoi rozbudovy ukr. Derzhavnosti [Political and legal ideas Grushevkiy and problems of modern development of Ukrainian statehood]* Extended abstract of candidate's thesis, Odesa [in Ukrainian].
24. Mykhajlo Hrushevs'kyj, (1998). [*Hrushevsky*] Kiev : Vyd-vo Bibl-ka ukrainsia [in Ukrainian].
25. Mykhajlo Hrushevs'kyj naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti, (2002). [*Hrushevsky – scholar and politician in the context of our*] Kiev : Ukr vyd-cha spilka [in Ukrainian].
26. Pyrih, R. Ya. (1996). *Hrushevs'koznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku [Grushevsky: Status and Prospects]* Vol. 5, 71–83 [in Ukrainian].
27. Soldatenko, V. F. (1996). *Vnesok M. S. Hrushevs'koho v kontseptsiiu ukr. revoliutsii [M. S. Grushevsky contribution to the concept of Ukrainian revolution]* Vol. 5, 3–27 [in Ukrainian].
28. Yermolaiev, V. M. (2005). *Vyschi predstavnyts'ki orhany vlady v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia) [The highest representative bodies in Ukraine (historical and legal research)]* Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
29. *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia: Revoliutsii v Ukraini: polityko-derzhavni modeli ta realii (1917-1920) [Revolution in Ukraine: political and public model and reality (1917-1920)]* Kiev : Heneza [in Ukrainian].
30. *Ukrains'kyj vybir: politychni systemy XX stolittia i poshuk vlasnoi modeli suspil'noho rozvytku*, (2007). [*Ukrainian choice: political systems of the twentieth century and find its own model of social development*] Kiev : Parlaments'ke vyd-vo [in Ukrainian].
31. Soldatenko, V. F., (2012). *Revoliutsijna doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika piznannia, istorychni postati, kliuchovi epizody [The revolutionary era in Ukraine (1917–1920 years): the logic of knowledge, historical figures, key episodes]* Kiev : Priorytety [in Ukrainian].
32. Yanevs'kyj, D. (2012). *Proekt «Ukraina»: Hrushevs'kyj. Skoropads'kyj. Petliura. Taiemna istoriia ukr. derzhavnosti. [The project «Ukraine»: Grushevskii. Skoropadskiy. Petliura. The Secret History of Ukrainian. state.]* Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Ермолаєв В. Н., доктор юридических наук, професор кафедри історії державства і права України і зарубіжних країн Національного юридического університета імені Ярослава Мудрого, академик Національної академії правових наук України, Україна, г. Харків

e-mail: 704_93_54@mail.ru

ORCID 0000-0002-3305-6591

Опыт первого отечественного парламента в оценках Михаила Грушевского

В статье анализируются публицистика, речи и воспоминания М. С. Грушевского 1917–1926 гг., в которых Глава Центральной Рады излагал свое видение проблем формирования высшего представительного органа в Украине в 1917–1918 гг., его законотвор-

чества, перспектив представительной демократии в Украинской Народной Республике. Доказано, что, вопреки народническим и социалистическим взглядам, М. С. Грушевский развивал основные принципы парламентаризма, давал точные оценки современных ему европейских парламентов, критически оценивал опыт Центральной Рады, ее роль в создании правовой и политической системы Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: политическое представительство, законодательство УЦР, автономия и независимость УНР, Конституция УНР, перспективы Республики Советов.

Ermolaev V. M., doctor of Law, professor of Department of History of Ukraine and foreign states Yaroslav Mudryi National Law University, academic of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv

e-mail: 704_93_54@mail.ru

ORCID 0000-0002-3305-6591

The Experience of the First National Parliament by the Estimates of Mykhailo Hrushevsky

The article analyzes journalism, speeches and memories of Mykhailo Hrushevsky 1917–1926 where the head of the Central Council of Ukraine (CCU) set out his vision of the problems of formation of the supreme representative body in Ukraine in 1917–1918, its legislation, the prospects of participatory democracy in Ukrainian People's Republic (UPR). It is proved that in spite of populist and socialist views Mykhailo Hrushevsky developed the basic principles of parliamentarism, giving accurate estimates of contemporary for those days European Parliaments, critically evaluated the experience of the CCU and its role in creating the legal and political system of UPR.

Key words: political representation, the CCU legislation, the autonomy and independence of the UPR, UPR Constitution, the prospects of the Soviet Republic.